

УДК 551.482

КОЧКОР РАЙОНУНУН СУУ РЕСУРСТАРЫНЫН АЗЫРКЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ

К.Карасаев атындагы Бишкек
мамлекеттик университетинин окутуучулары
Урматаева Ырысгул Максатбековна
Таштанбек кызы Акжолтой

Преподаватели Бишкекского государственного
Университета им.К.Карасаева
Урматаева Ырысгул Максатбековна,
Таштанбек кызы Акжолтой

Teachers of Bishkek State
University named after K. Karasaev
Urmataeva Yrysgul Maksatbekovna
Tashtanbek kyzy Akzholtoy

КОЧКОР РАЙОНУНУН СУУ РЕСУРСТАРЫНЫН АЗЫРКЫ ЭКОЛОГИЯЛЫК АБАЛЫ

Аннотация. Бул макалада Кочкор району ички Теңир-Тоонун түндүгүндө жайгашып, түндүгүнөн Кыргыз Ала-Тоосу, батышынан Кызарт жана Жумгал тоолору, түштүгүнөн Карагатты, Бабата, Үкөк тоолору, чыгышынан Карагоо тоосу менен чектешкен Кочкор районунун суу ресурстарын жана аны сарамжалдуу пайдалануунун маселелерин изилдөөгө багытталган.

Негизги сөздөр: суу ресурстары, сарамжалдуу пайдалануу, гидроэнергетика, жер астындагы суулар, көйгөй, сугат, топурак, деградация, мелиорация.

СОВРЕМЕННОЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ ВОДНЫХ РЕСУРСОВ КОЧКОРСКОГО РАЙОНА

Аннотация. Данная статья посвящена изучению водных ресурсов и их рациональному использованию в Кочкорском районе. Кочкорский район расположен на севере внутреннего Тянь-Шаня; он граничит с Кыргызским Ала-Тоо на севере, горами

Кызарт и Джумгал на западе, Карагатты, Бабата и горами Укок на юге, горой Карагоо на востоке.

Ключевые слова: водные ресурсы, рациональное использование, гидроэнергетика, грунтовые воды, проблема, орошение, почва, деградация, мелиорация.

The current ecological state of water resources of the Kochkor region

Annotation. This article is devoted to the study of water resources and their rational use in the Kochkor region, which is located in the north of the inner Tien Shan, borders with the Kyrgyz Ala-Too in the north, the Kyzart and Jumgal mountains in the west, Karagatty, Babata, Ukok mountains in the south and Karagoo mountain in the east.

Key words: water resources, rational use, hydropower, groundwater, problem, irrigation, soil, degradation, reclamation.

Суу жер жүзүндө жашаган жан-жаныбарлар алардын ичинен адам баласы үчүн эң керектүү ресурс. Суусуз жашоо, өсүп-өнүгүү жок, коомдун өнүгүүсүнүн кайсы этабында болбосун суунун баалуулугу кемиген эмес. “Тамчы суу-алтын кыпыны”- дейт түркмөндөр. Анын сыңарындай жаратылыштын эң баалуу деп эсептелген суу ресурстарын сарамжалдуу пайдалануу зарыл.

Кочкор району- суу ресурстарына бай аймак. Райондун аймагында майда агын суулар көп кездешет. Суулардын көбүн мөңгүдөн ээрип түшкөн жана жаан-чачындан куралган суулар түзөт. Рельефинин жана климатынын өзгөчөлүктөрүнө жараша суулардын таралышы баардык аймактарда бирдей эмес таралган, жер астындагы суулар аз өлчөмдө. Мындай суулардын көп таралган аймагы болуп Кочкор жана Чүй сууларынын жээктери эсептелинет. Негизги суулары Чүй, Кара-Кужур (максималдуу ылдамдыгы $129\text{ м}^3/\text{сек}$), Жоон-Арык ($131\text{ м}^3/\text{сек}$), Чыгыш Сөөк ($94,4\text{ м}^3/\text{сек}$), Чыгыш Каракол ($64,5\text{ м}^3/\text{сек}$), Төлөк $920,8\text{ м}^3/\text{сек}$), Шамшы ($7,6\text{ м}^3/\text{сек}$) Түндүк ($7,8\text{ м}^3/\text{сек}$).[4] Дарыялардын көпчүлүк бөлүгүн мөңгүлөр жана кар суусу пайда кылат. Бул суулардын көлөмүнүн максималдуу жогорулашы март-июнь айларына туура келет (жылдык агымдын 50%). Бул дарыя сууларында гидроэнергетиканын ири запасы бар. Райондун аймагында Орто-Токой суу сактагычы жайгашкан, ал Чүй дарыясынын алабында орун алган. Орто-Токой суу сактагычынын көлөмү 470 млн м^3 , суу өткөргүчтүүлүгү $380\text{ м}^3/\text{сек}$, тереңдиги 52 м ге жетет. Аталган суу сактагыч негизги сугат иштерине жумшалат. Райондун түштүк-батышында деңиз деңгээлинен 3016м бийиктикте Соң-Көл көлү жайгашкан. Анын узундугу 27 км, туурасы 16км түзөт. Максималдуу тереңдиги 14м. көлөмү $2,4\text{ км}^2$. Көлдүн бассейни тектоникалык процесстердин натыйжасында келип чыккан. Көлдүн жээги жапыз, жээк сызыгы начар, чөкмөлүү, саздуу, тегерегин камыш каптап калган. Соң-Көл көлүнө кичинекей дарыялар жанан мөңгүдөн пайда болгон суулар куюлат.

Бир арыя агып чыгат ал Нарын дарыясынын он жак куймасына куят. Сентябрь айынын аягынан тартып май айынын аягына чейин суусу тоңот.

Негизинен Кочкор районунун ресурстары айыл чарба иштерине, сугат иштерине жумшалат. 2009-жылдан тартып сугат объектилерин тагыраак айтканда 34,7 миң гектар аянттагы райондун жерлерин сугаруу 62 чарба аралык жана чарбалык каналдар аркылуу жана Жоон-Арык, Каракол, Шамшы, Түндүк, Көл-Үкөк, Мазар дарыяларынын 9 ири сугат тутуму тарабынан жүргүзлүп келе жатат. Райондогу жалпы каналдардын узундугу 139,3км. Аларга 737 гидротехникалык курулмалар орнотулган, ички каналдардын узундугу 891,8 км, 179 гидротехникалык курулмалар орнотулган. Эң ири канал бул-Кеңеш каналы узундугу 20км, ал 2587 гектар сугат жерин суу менен камсыз кылат. Андан кийин Каракол-узундугу 20км, 4618гектаржерди суугарат, Жоон-Арыкта ири суу топтолуучу курулмалар бар, суу өткөргүчтүгү 173 м³/сек, Караколдо 78 м³/сек, Кочкордо 175 м³/сек, Түндүктө 28 м³/сек, Көл-Үкөктө 18 м³/сек. Ошондой эле райондо 7,2 м³/сек каубаттулуктагы 8 стационардык насосдук станция жана 29 насосдук, энергетикалык блоктор бар.[1]

Кочкор районунда жер астындагы сууларынын деңгээлинин көтөрүлүүсү 2011-жылы байкалган. Кочкор райондук өзгөчө кырдаалдар бөлүмүнүн берген маалыматына таянсак өрөөндүн аймагынын 34,7 миң гектар жерин суулар ээлеп жатат. Аны менен катар кооптуулугу жогору болгон да сууларды байкоого болот. Мисалы, 10 агып кетүү коркунучу бар көлдөр жайгашкан. Алардын кооптуулугу боюнча үчөө биринчи, төртөө экинчи даражадагы көлдөр болуп эсептелинет. Көл-Үкөк, Шамшы, Кара-Күңгөй, Кашка-Суу суулары өзгөчө кооптуу суулар болуп эсептелет да Өзгөчө кырдаалдар бөлүмүнүн көзөмөлүндө турат. Аталган суулар 39 медициналык имаратка, 32 мектепке жана көптөгөн турак жайларга, чарбалык объектилерге зыян келтириши мүмкүн.

Ал эми Кочкор райондук суу чарба башкармалыгынын акими берген маалыматы боюнча райондун аймагында 3088 гектар суу баскан аянт бар. Мындай чоң көлөмдөгү аянт ички Теңир-Тоонун башка райондорунда кездешпейт. Бул аянттарга суу берүү үчүн 6259 км суу каналдары, 576 гидротехникалык курулуштар, 8 насосдук станция, 25 БСР иштейт. Булардын ичинен райондук суу башкармалыгынын карамагында 74,87 км суу каналы, 336 даана гидротехникалык курулуштар, 8 насосдук станция, 3 БСР бар. Калгандары суу пайдалануучулар ассоциациясына бөлүнүп берилген. Суу чарба башкармалыгы тарабынан 8,4 миң гектар жер аянты насосдук станциялардын жардамы менен сугарылат.[2]

Суу пайдалануучулар ассоциациясы-бул белгилүү айрым сугат тутумун пайдалануу жана күтүү максатында, айыл чарба багытындагы жэрлердин менчик ээлерин жана аларды пайдалануучуларды сугат суусу менен камсыз кылууда коомдун кызыкчылыгы үчүн аракеттенген коммерциялык уюм эмес катары эсептелет.

СПА нын артыкчылыктары:

- .. суу пайдалануу укугун ишке ашыруу
- .. суу ресурстарын башкарууга катышуу
- .. каражаттарды жана күчтү бириктирүү
- .. суу үчүн төлөмдүн өлчөмүн аныктоо
- .. суу саясатын калыптандыруу

СПА нын функциялары:

- .. суу чарба курулуштарын пайдалануу
- .. суу тосмосу жана сууну бөлүштүрүү
- .. суунун булганышына жана терс таасирине жол бербөө
- .. сууну пайдалануу жана коргоо боюнча отчет берүү
- .. жаңы технологияларды киргизүү[10]

Союз тарагандан бери суу тармагын бюджеттен каржылоо азайган. Насостук станциялардын курулганына 30-40 жыл болгондуктан, тетиктери эскирип, долбоордогу суунун суунун көлөмүн толук чыгара албай калган. Өткөн жылы 5 насостук станция иштесе, быйыл ремонттон өткөрүп 7 насостук станцияны ишке беришкен. Алсак Кеңеш насостук станциясында көптөгөн көйгөйлөр орун алып, жакында айыл чарба министри суу чарба департаментинин генералдык директору көрүп кетишкен. Бул насостук станциялар 1978-жылы курулган. Көп жылдан бери иштеп келе жаткандыктан суу түтүктөрү чирип, агрегаттары эскиргендиктен бүгүнкү күндө 2 гана агрегаты иштейт. Натыйжада долбоордо көрсөтүлгөн суунун 40-45%ин араң чыгарууда. Ошол себептүү Ак-Кыя айыл өкмөтүнүн Кара-Суу айылындагы Дөң-Таш, Кош-Дөбө айыл өкмөтүндөгү Чек-Ара, Семиз-Бел айыл өкмөтүндөгү Фергат участкаларынан 1,1 миң гектар айдоо аянты пайдаланылбай келүүдө.

Бүгүнкү күндө баардык насостордо суу түтүктөрү жарылып, иштебей калуу коркунучу бар. Бир насостук станцияны толук ремонттон өткөрүү үчүн 400 метр суу түтүгүн алмаштыруу керек, ал үчүн 22 миллион сом каражат талап кылынат. Суу ресурстарын бир гана каржы, оңдоп түзөө маселеси эмес сууну таза, сарамжалдуу пайдалануу жана кадр маселеси да бар. Жогоруда айтылгандай Кочкор району суу ресурстарына бай, бирок аны чарбачылыкта пайдаланууда көптөгөн көйгөйлөр жаралат. Мисалы, туура эмес пайдалануунун, бөлүштүрүүнүн жана көзөмөлдүн жоктугуна байланыштуу суунун көп коромжуга учурашы.

Сууну туура бөлүштүрүү, сугат иштерин туура жүргүзүү үчүн көзөмөлдүн жоктугу суу чарба багытындагы адистердин жетишсиздиги менен байланыштуу. Себеби, акыркы жылдарда бул багытка адистешкен адистердин көпчүлүгү айлык маянанын аздыгынан жана убагында берилбегендиктен жумуштан кетүүгө аргасыз болушкан. Дал ушул маселеге байланыштуу акыркы 5 жылдан бери жаңы жаш кадрлар келе

элек. Бирок мындай шарттарда жергиликтүү эл жазгы убакта тазалоо иштерин өздөрү жүргүзүшөт. Алар майда арыктарды, каналдардагы таштандыларды тазалашып, сугат иштерине даярдашат. Көптөгөн көйгөйлөрдүн жаралганына карабастан көпчүлүк эл таза суу менен камсыз кылынган.

Суунун жалпы запасы өрөөндүн аймагында жетиштүү. Райондун чарбасын суу менен камсыз кылуу жагынан кооптонбой эле койсок болот. Себеби, суунун көлөмү жагынан алдыда жана анчалык тынчсыздандыра турган көйгөй жок. Негизги маселелери суу объектилеринин булганышында. Кийинки учурда айыл чарбасы да сууну булгоочу зыяндуу заттардын булагына айланды. Айыл чарбасында ар кандай химиялык уулуу заттар айыл чарба өсүмдүктөрүнүн зыянкечтери чачылат. Мал семиртүү комплекстери да малдын табигый калдыктарынын эң жогорку деңгээлде топтолушуна шарт түзүп агын сууларды булгайт.

Кочкор районундагы тоолордогу кар мөңгүлөрдөн куралган суулар бир гана Кочкор району эмес Кыргызстандагы башка аймактары үчүн да сугат иштерине эң маанилүү суу ресурстары болуп саналат.

Сунуш. Суу – бул баалуу жаратылыш ресурсу болуп саналат. Анын орду – жашоонун ар кандай түрүнө негиз болуп, заттардын алмашууга катышат. Ал сууну пайдаланбастан өнөр-жай, айыл-чарба ишканаларынын ишин элестетүү мүмкүн эмес, ал күнүмдүк турмушта зарыл болуп эсептелинет. Адамдар, айбандар, өсүмдүктөр: суу баары үчүн абдан маанилүү. Адамдын иш- аракети тез өнүгүп жатканына байланыштуу, ресурстарды туура эмес пайдалануу, атап айтканда суунун булганышы өтө курч болуп калды. Илимпоздор бүткүл дүйнө жүзү бонча экологдордун баштап жана суу жетишсиздиги глобалдык проблеманы бир чечүү жолун табуу үчүн аракет кылып жатышат. Суу булгануу булактары – булганышынын себептери абдан көп, ар дайым адамдардын жеке жагдайы да күнөлүү эмес. Табигый кырсыктар, ошондой эле таза суу зыян, экологиялык салмактуулукту бузган. Суунун булганышы негизги булактары болуп төмөнкүлөр эсептелет:

Өнөр жай жана тиричилик калдыктарындагы суунун зыяндуу химиялык заттардан тазаланбаган системасы, алар көлгө алып, экологиялык апаатты пайда кылат.

Кислоталык жаан-чачындар. Ал сейрек, ал жөнүндө сөздө жалпы, баардык өнөр жай калдыктарын газдар, машине чыккан бир чөйрөдө, кайра жерге жаан менен кайтарылып берилет.

Каатуу таштандылар, оор металдар, улуу калдыктар, эле эмес, сууну булгап, бирок ал үчүн кыйында, агымынын багытын өзгөртүүдөгү дарыялардын жана көлдөрдүн булганышы.

Органикалык булгануу. Алардын табигый бузулуусу, өсүмдүктөрдүн жок болуп өлүп, жаныбарлардын жана адамдардын орууларга чалдыгуусу.

Техногендик алааматтарга, өнөр жай кырсыгы.

Жылуулук нур менен булганышы.

Сел көчкү.

Сарамжалдуу сууну керектөө, булгануудан коргоо – адамзаттын негизги милдети. Биринчи кезекте, көп көңүл дарыяга зыяндуу заттарды чыгаруу, үчүн төлөнүшү керек экенин суунуну булганышын алып, экологиялык көйгөйлөрдү чечүү жолдору. Өнөр жайлык масштабда- жылы таштанды сууларды тазалоо технологиясын жакшыртуу үчүн керек. Кыргызстанда ал агызуу үчүн жооптуу жогорулатууга алып келе турган, мыйзамды ишке киргизүү зарыл. Түшкөн экологиялык жаңы технологияларды иштеп чыгуу жана курулуш карай багытталынышы керек. Чыгарууну азайтуу үчүн зарыл болгон төмөнкү наркы үчүн, эл ден-соолугу экологиялык шарттарды сактоо үчүн түрткү катары кызмат кылат.

Экологиялык проблемаларды чечүүдө зор ролу жааш муунду тарбиялоо болуп эсептелинет. Кичинекейден тартып, ал урмат-сый жана жаратылышты сүйүүгө балдарды окуутуга ата-эне, мугалимдер, коом окуутуга зарыл. Буйругу менен биздин чоң үй, ар бир адам жооптуу болгон- жер, деп аларга түшүндүрүү. Ойлонбостон куюп эмес тышка алууга аракет суу, корголууга тийиш чет объекттер жана зыяндуу заттардын жок болуусу.

Колдонулган адабияттар

1. Абылгазиев Б. “Водные ресурсы Киргизии и их охрана”- Ф, ”Кыргызстан” 1975
2. Алиев З.А, Орозалиев С. “Кочкор өрөөнү”- Ф, “Кыргызстан” 1976
3. Бакиров Н.Б. “Кыргызстандын бийик тоолуу өрөөндөрүнүн географиясы (Нарын областы)”, “Мектеп” басмасы - Фрунзе 1972
4. Кочкор районунун суу чарба башкармалыгы
5. Тулебаева А.З., Талыков Р. “Жайыттарды сарамжалдуу пайдалануу” Бишкек 2016
6. WWW. [http: geol.kg](http://geol.kg)
7. [http: www.welcome.kg](http://www.welcome.kg)
8. [https: bb.edu.gov.kg](https://bb.edu.gov.kg)
9. [https: buildwiki.ru](https://buildwiki.ru)
10. [http:www.cawater-info.net](http://www.cawater-info.net)